

**Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

Кротенко Валентина Іванівна

УДК 159.922.73

Психологічні особливості емпатії підлітків.

19.00.07 – педагогічна і вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук.

Київ –2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство науки і освіти України

Науковий керівник кандидат психологічних наук, доцент

Огороднійчук Зоя Василівна,

Національний педагогічний університет імені

М.П.Драгоманова, доцент кафедри психології.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор,

дійсний член АПН України,

Бех Іван Дмитрович, Інститут проблем виховання,

директор інституту;

кандидат психологічних наук,

Сергєєнкова Оксана Павлівна, Київський державний

лінгвістичний університет,

доцент кафедри психології.

Провідна установа: Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України,

лабораторія психології творчості, м.Київ

Захист відбудеться “ 27 ” червня 2001р. о 16.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01601, м. Київ, вул.Пирогова,9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова,9).

Автореферат розісланий “ 23 ” травня 2001року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Долинська Л.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність проблеми. Всебічний розвиток і виховання підростаючого покоління - не лише завдання, але й обов'язкова умова побудови нового гуманно – демократичного, високоінтелектуального суспільства, що є однією з основних проблем, пов'язаних з розбудовою державності України. Вирішення цього загального завдання реалізується через формування духовно і фізично здорової особистості.

В період нестабільності суспільства, погіршення соціальних умов життя, виникнення напружених ситуацій у взаєминах між людьми, дефіциту спілкування, особливо гостро постає проблема моралі. В таких умовах особливу увагу необхідно приділяти гуманістичному вихованню, адже гуманізм є фундаментом моральності особистості.

У науковій літературі моральність визначається як специфічна форма регуляції людської поведінки. Основу моральної регуляції складають моральні норми. У результаті засвоєння норм в особистості формується система моральної мотивації та моральних установок.

Серед моральних явищ виділяються моральні почуття як емоційна сторона моральної діяльності людини. Такі моральні принципи і переконання як людяність, оптимізм, патріотизм, закріплюються у свідомості не тільки в раціональній, але й в емоційній формі, і визначають не лише світогляд, але й світовідчуття людини. Нераціональні за своїм змістом моральні норми, оцінки, ідеали, поняття справедливості, добра і зла, засвоюються людиною перш за все у почуттєвій формі. Всі ті якості, що складають зміст моральної самосвідомості людини, - обов'язок, совість, відповідальність, гідність - також проявляються у переживаннях людини. Керуючись моральними почуттями, людина реагує на ситуацію безпосередньо, на їхній основі діє мимовільно, актуалізуючи узагальнений минулий досвід моральної взаємодії з людьми. Ставлення людини до інших і самої себе відображається в її переживаннях. До моральних почуттів відносять і такі переживання, як співчуття, співпереживання, співрадість. Співчуваючи іншому, людина стверджує його людську цінність.

У психолого-педагогічній науці і практиці все частіше виникає необхідність у прикладних експериментальних дослідженнях, спрямованих на вивчення психологічних якостей, що сприяють ефективності морального виховання. Велике значення як для ефективного керування процесом розвитку дитини, так і для формування моральних основ особистості, гуманного ставлення до інших людей, має емпатія. Емпатійні почуття, що виникли як відгук на переживання людей, які знаходяться поруч, дають можливість осмислити необхідність дотримання норм, що регулюють відносини людини з іншими людьми, активно реагувати й усвідомлювати результати своїх вчинків.

Найбільш виражені емоційні реакції, переживання виникають у критичні моменти розбалансованості динамічного процесу взаємодії дитини і суспільства, у так звані "критичні періоди". Саме такий період виникає при переході дитини з молодшого шкільного у підлітковий вік.

Перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами, що впливають на особистісний розвиток дитини. Вони стосуються фізичної зрілості організму, а також відносин, які складаються у підлітків з дорослими людьми та однолітками. Еталони міжособистісного сприймання, якими користуються підлітки, оцінюючи оточуючих людей, стають все більш узагальненими і співвідносяться з ідеалами, цінностями і нормами. Тому саме в підлітковому віці емпатійність може закріпитися як стійка особистісна якість.

У психологічних дослідженнях кінця XIX початку XX століття питання емпатії вирішувалось у ході вивчення інших суміжних проблем. О.Ф.Лазурський, вивчаючи явище альтруїзму, зазначає, що воно базується на "психолого-характерологічному комплексі" почуття симпатії або вчуття. С.Л.Рубінштейн бачить емпатію складовою частиною любові. Фізіолог і психіатр В.С.Дерябін відносить співчуття та співстраждання до групи позитивних соціальних почуттів. Б.М.Теплов вважає емпатію функцією "живої уяви", яка уможливорює співчуття іншим. П.М.Якобсон зазначав, що взаємодія почуттів людей у процесі спілкування базується на "механізмі емоційного зараження". Як елемент дитячої рольової гри розглядав емпатію Д.Б.Ельконін. Емпатія, на його думку, сприяє подоланню "пізнавального егоцентризму" шляхом формування когнітивної та емоційної децентрації дитини.

Порушена нами проблема розглядається до деякої міри в ряді психолого-педагогічних робіт, присвячених вивченню сфери морального розвитку. Роль емпатійних почуттів (співчуття, співпереживання) у формуванні і розвитку гуманних, доброзичливих відносин дітей один до одного відзначають І.Д.Бех, Л.І.Бондаренко, Б.С.Братусь, А.А.Валантинас, М.І.Губрієнко, О.І.Кульчицька, В.К.Котирло й ін. Деякі дослідження присвячені власне проблемі емпатії: її теоретико-методологічним аспектам і особливостям прояву у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку (Т.П.Гаврилова, Л.Н.Джрнзян, А.М.Резек, Л.П.Стрелкова й ін.).

Об'єднуючим між цими двома групами є ряд робіт, що досліджують психологічні особливості міжособистісних взаємин, способи прояву соціальних емоцій, до яких і відносяться емпатійні переживання (О.О.Бодальов, Г.М.Бреслав, О.В.Запорожець, Г.П.Лаврентєва, М.І.Лісіна, К.Н.Платон, Ю.О.Приходько, В.А.Семиченко, С.Г.Якобсон і ін.).

Розвиток емпатії як когнітивного процесу намічено в роботах С.Б.Борисенко, Р.Б.Карамуратової, З.В.Огороднійчук, Т.І.Федотюк.

У ряді досліджень висунуто феномен діючої групової ідентифікації (ДГЕІ), інтерпретація якого має багато спільного з розумінням емпатійного процесу (В.В.Абраменкова, .В.Петровський, В.А.Петровський, Л.П.Хохлова й ін.). Виділення цієї лінії в міжособистісній взаємодії свідчить про функціональний зв'язок емпатії та ідентифікації (Н.Н.Авдєєва, О.О.Бодальов, М.М.Обозов, Б.Д.Паригін і ін.).

Вивчення проблеми показало відсутність досліджень, у яких були б чітко визначені фактори виникнення емпатії у дітей різного віку в умовах значущої для них навчальної діяльності і спілкування. Немає робіт, у яких конкретно й узагальнено були б виділені форми протікання емпатійного процесу у підлітків.

Таким чином, соціальна значущість проблеми, необхідність подальшого розширення теоретичних і експериментальних досліджень у даному напрямку і визначили вибір теми нашого дослідження "Психологічні особливості емпатії підлітків".

Тема дисертації входить до плану науково-дослідної роботи кафедри психології НПУ ім. М.П.Драгоманова і скоординована в АПН України (протокол №6 від 14 жовтня 1998 р.).

Об'єкт дослідження - емпатія як моральна якість.

Предметом дослідження є особливості емпатійних почуттів у дітей підліткового віку.

Мета дослідження – виявлення психологічних особливостей та динаміки емпатії в підлітковому віці, факторів її розвитку та умов актуалізації в навчально-виховному процесі.

В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що: психологічні особливості емпатії підлітків тісно зв'язані з новоутвореннями і соціогенними потребами цього віку, а її прояви можуть бути актуалізовані як під впливом творів художньої літератури, так і при розв'язанні змодельованих життєвих емпатогенних ситуацій, закріплення яких сприяє їх перетворенню в моральну якість.

Для досягнення мети дослідження та перевірки гіпотези необхідно було вирішити такі **завдання**:

1. Теоретично обґрунтувати поняття емпатії як моральної якості, розкрити його природу і зміст.
2. Визначити і проаналізувати основні особливості прояву емпатії у дітей різного віку.
3. Виділити критерії вивчення психологічних особливостей емпатії підлітків, фактори, що впливають на її розвиток та обґрунтувати форми її прояву.
4. Виявити динаміку розвитку емпатії у підлітковому віці, особливості її прояву й умови актуалізації в навчально-виховному процесі.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: принцип системного підходу в психології (Б.В.Ананьєв, О.В.Киричук, О.В.Скрипченко); психологічний принцип свідомості,

самосвідомості і діяльності (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонт'єв, С.Л.Рубінштейн); положення про сутність особистості і закономірності її формування (Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, А.В.Петровський і ін.); основні теоретичні положення про специфічні для кожного вікового етапу соціальну ситуацію розвитку, провідну діяльність і новоутворення, які є вихідним моментом динамічних змін у розвитку дитини (Л.І.Божович, Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, І.В.Дубровіна, О.В.Запорожець, Д.Ф.Ніколенко, С.Д.Максименко, Л.М.Проколієнко); про роль емоційно-вольової сфери людини у формуванні здорової особистості (П.К.Анохін, Г.М.Бреслав, І.Д.Бех, Л.Я.Гозман, Б.І.Додонов, В.К.Котирло, О.І.Кульчицька, Ю.О.Приходько й ін.); про механізми розвитку мотиваційно-потребової сфери особистості (В.К.Вілюнас, О.М.Леонт'єв).

У процесі дослідження для перевірки гіпотези і вирішення поставлених завдань, був застосований комплекс теоретичних і емпіричних **методів**: аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження, спостереження, опитування, аналіз продуктів діяльності учнів, констатуючий і формуючий експерименти, методи статистичної обробки даних.

Дослідження проводилося **на базі** сш N149 м. Києва впродовж 1996-1999 рр. Дослідженням було охоплено 124 учні 5 - 7 класів.

Надійність і валідність отриманих результатів забезпечувалася застосуванням системного підходу до вивчення емпатії у дітей підліткового віку; методологічною і теоретичною обґрунтованістю вихідних даних дослідження, сукупністю стандартизованих валідних методів адекватних предмету, меті і завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного і якісного аналізу отриманих результатів; використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому науково обґрунтовано і визначено поняття емпатії в двох формах її прояву (співчуття і співпереживання), та новий підхід у їх розумінні; конкретизовано особливості емпатії дітей різного віку; розроблені критерії вивчення емпатії дітей підліткового віку; виділені фактори, що впливають на розвиток емпатії підлітків (стиль спілкування в сім'ї, темперамент, стать); виявлені динаміка розвитку емпатійних почуттів підлітків і умови їх актуалізації (включення в емпатогенні ситуації при вивченні художньої літератури і розв'язання змодельованих життєвих емпатогенних ситуацій); виявлені найбільш значущі об'єкти емпатії підлітків (тварини, однолітки, батьки), доведено, що підлітковий вік є сенситивним для закріплення емпатії в структурі морального досвіду особистості.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні наукових знань про взаємозв'язок розвитку емоційної, когнітивної і поведінкової сфер особистості дітей підліткового віку; у

теоретичному обґрунтуванні двох форм прояву емпатії (співчуття, співпереживання); у доповненні і розширенні наукового уявлення про динаміку, індивідуальні і вікові особливості розвитку та умови закріплення емпатії як стійкої моральної риси особистості; у виявленні психологічно значущих об'єктів емпатії підлітків.

Практична значущість роботи полягає в розробці комплексу методик, що дають можливість визначити особливості емпатії підлітка та умови її актуалізації, які дозволяють більш ефективно керувати розвитком емпатійних почуттів дітей підліткового віку і можуть бути використані вчителями зарубіжної та української літератури середніх класів у навчально-виховному процесі загальноосвітніх і спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв. Результати дослідження використовуються викладачами кафедри психології НПУ ім. М.П.Драгоманова при вивченні курсу педагогічної і вікової психології.

Особистий внесок автора полягає у визначенні і науковому обґрунтуванні психологічних особливостей емпатії підлітків на основі виділених критеріїв, розробці нових підходів у розумінні співчуття і співпереживання як двох форм прояву емпатії, а також апробації системи роботи, спрямованої на актуалізацію емпатії підлітків і подальше закріплення її як стійкої моральної риси особистості. У спільній публікації представлені результати дослідження автора.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї і результати дослідження доповідалися й одержали схвалення на звітних наукових конференціях викладачів НПУ імені М.П.Драгоманова (м. Київ, 1996-2001 р.); на науково-практичній конференції “Психолого-педагогічні проблеми адаптації населення, що постраждало від Чорнобильської катастрофи” (м. Тернопіль, 12 травня 1997 р.); на конференції Інституту педагогіки і психології професійної освіти “Теоретичні і методичні основи формування культури студентської й учнівської молоді” (м. Київ, 1997 р.); на Всеукраїнській конференції при НПУ імені М.П.Драгоманова “Актуальні проблеми початкової школи” (м. Київ, 1998 р.); на Міжнародній науково-теоретичній конференції до 80-ої річниці НПУ імені М.П.Драгоманова (м. Київ, 2000 р.); на педагогічних радах і вчительських конференціях.

Впровадження результатів дослідження здійснювалося автором у роботу педагогічних колективів с/ш №№ 149, 225 м.Києва під час проведення педагогічної практики; на лекціях і семінарах студентів філологічного факультету за фахом “Вчитель зарубіжної літератури в середній школі”.

Структура дисертації: дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури і 3 додатків. Основний зміст дисертації викладений на 162 сторінках. Список літератури нараховує 313 джерел. Робота містить 5 таблиць і 10 діаграм, які займають 7 сторінок тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

У **вступі** обґрунтована актуальність проблеми, визначені об'єкт, предмет, мета, гіпотеза та завдання; викладені вихідні методологічні та теоретичні засади і методи дослідження, сформульовано наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, відображені апробація та впровадження отриманих результатів, наводяться дані про структуру роботи.

В **першому розділі** “**Проблема емпатії в психологічній літературі**” аналізуються теоретичні і методологічні підходи до проблеми емпатії, що існують у науковій літературі; соціально-психологічні і педагогічні передумови її виникнення, розвитку і закріплення в моральному досвіді особистості; розкривається природа емпатії.

Аналіз літературних джерел показав, що проблема емпатії в зарубіжній психологічній літературі розглядається насамперед з погляду розуміння її як переживання певної емоційної модальності, пов'язаного з мотивами поведінки і діяльності. У джерел аналізу цього явища стоять такі дослідники як А.Бен, Т.Ліппс, У.Мак-Дугалла, Г..Олпорт, Г.Райк, Т.Рібо, К.Роджерс, Г.С.Салівен, А.Сміт, Г.Спенсер, З.Фрейд, Е.Фромм і ін. З одного боку, емпатія розуміється як безпосередній емоційний відгук індивіда на переживання чи експресивні знаки обличчя іншого, що виникає незалежно і до усвідомлення джерела та змісту таких переживань. З іншої сторони емпатія наближається до "розуміння" або трактується як емоційний аспект останнього. При цьому загальний зміст існуючих підходів полягає в тому, що особистість і її відносини неможливо зводити до елементарних психічних процесів. Вони мають свій суб'єктивний, особистісний зміст, для розуміння якого необхідно знати ту систему понять, у якій самі індивіди виражають і структурують свій життєвий світ. Розвиток емпатії проходить від нижчих інстинктивних форм до вищих соціальних почуттів і обумовлюється соціальним впливом, а також системою виховних впливів. Механізмами емпатії є: емоційне зараження, ідентифікація і проєкція. Загалом, у зарубіжних філософських і психологічних дослідженнях емпатії прослідковуються такі тенденції: вивчення емпатійної мотивації просоціальної поведінки; вікової динаміки розвитку емпатійних переживань; виділення емоційної і когнітивної функцій емпатії.

На основі аналізу вітчизняної наукової літератури по проблемі емпатії визначені основні положення у вивченні цього явища: емпатія входить у структуру таких складних психічних явищ, як любов (у її різних формах і проявах) і альтруїзм (О.Ф.Лазурський, С.Л.Рубінштейн); емпатія за своєю природою є рефлексивною емоційною реакцією (В.М.Бехтерев, І.М.Сеченов, І.П.Павлов, В.С.Дерябін); здатність до емпатії підвладна якісним віковим змінам і знаходиться в прямій залежності від попереднього емоційного досвіду суб'єкта (І.Д.Бех, Л.І.Бондаренко, Б.С.Братусь, А.А.Валантинас, М.І.Губрієнко, О.І.Кульчицька, і ін.); емпатія є умовою і результатом

збалансованих і повноцінних міжособистісних відносин (Г.П.Лаврентьєва, М.М.Обозов, Ю.О.Приходько, В.А.Семиченко, і ін.); емпатія, у своїй вищій поведінковій формі, виступає могутнім фактором регуляції соціальної поведінки особистості (Л.І.Божович, Г.М.Бреслав, О.В.Запорожець, М.І.Лісіна, і ін.); механізмом емпатії є ідентифікація (В.О.Абраменкова, А.В.Петровський, В.А.Петровський і ін.); емпатія здійснюється за допомогою сукупності емоційного і когнітивного механізмів (Т.П.Гаврилова, А.М.Резек, Л.П.Стрелкова); емпатія має дві форми прояву – співчуття і співпереживання (Т.П.Гаврилова, Л.П.Стрелкова, А.А.Валантинас, І.Д.Бех і ін.). Існуючі трактування феномена емпатії відбивають різноманіття напрямків у дослідженні цього явища.

По-перше, емпатія визначається як психічний процес, спрямований на моделювання внутрішнього світу переживань іншої людини. При такому підході до емпатії підкреслюється її динамічний, процесуальний і фазовий характер. По-друге, емпатія розглядається як психічна реакція у відповідь на стимул. По-третє, емпатія визначається як властивість або здатність особистості, яка розкривається в умінні давати опосередкований емоційний відгук на переживання іншого, що включає рефлексію внутрішніх станів, думок і почуттів самого суб'єкта емпатії.

В цілому аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що на даний момент відсутні узагальнені дослідження змісту, природи, факторів виникнення емпатії, динаміки її розвитку і форм прояву у дітей різного віку, і, зокрема, підліткового.

У другому розділі **“Психологічні особливості прояву емпатії в онтогенезі”** представлений аналіз емпатії як моральної якості, розвиток якої проходить поетапно і знаходиться в тісному взаємозв'язку з розвитком всіх елементів структури особистості. Проаналізовано дослідження особливостей виникнення і розвитку емпатійних почуттів у дошкільників; подальшого розвитку емпатії в молодшому шкільному віці; умов розвитку дітей підліткового віку, що визначають особливості їх емпатії.

Дослідження А.Валлона, В.В.Абраменкової, Н.П.Анікеєвої, О.В.Запорожця, В.К.Котирло, О.І.Кульчицької, Г.П.Лаврентьєвої, М.І.Лісіної, Н.І.Лисенко, Я.З.Неверович, А.М.Резек, Л.П.Стрелкової, Д.Б.Ельконіна й ін. свідчать про те, що в дошкільному віці у дитини утворюються складні функціональні системи, у яких взаємопов'язані емоційні і когнітивні процеси, тобто відбувається перехід від емоційного безпосереднього ставлення до навколишнього світу, до відносин, що будуються на основі засвоєння моральних оцінок, правил і норм поведінки. Розвиток емпатії проходить у процесі реальної взаємодії дитини зі світом, включаючи соціальне оточення, і шляхом засвоєння моральних критеріїв, які регулюють його поведінку в емпатогенних ситуаціях.

Дослідники, що вивчають психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку (Л.І.Божович, А.А.Валантинас, І.В.Дубровіна, Т.П.Гаврилова, К.М.Гуревич, В.В.Давидов, В.М.Поліщук, П.М.Якобсон і ін.) відзначають, що основним підґрунтям формування емпатії в цьому віці є такі психологічні новоутворення як довільність пізнавальних процесів, внутрішній план дій і рефлексія. У цей період розширюються можливості формування емпатії на основі образів уяви.

Л.І.Гавришак, Г.М.Горбач, І.С.Кон, Д.Ф.Ніколенко, Л.М.Проколієнко, Л.І.Рувинський, Х.Ремшмідт відзначають, що на формування емпатійних почуттів підлітків впливають якісні зміни морального розвитку. Це насамперед перегляд і лібералізація ціннісних уявлень, на основі яких формуються наступні здібності: застосування до самого себе тих же критеріїв оцінки, що і до інших; використання загальних принципів моральної поведінки як основи оцінювання себе й інших; здатність враховувати потреби, інтереси і почуття інших так само, як свої власні. Тому саме підлітковий вік є сенситивним для подальшого розвитку і закріплення емпатії в структурі моральних цінностей дитини як стійкої моральної риси.

В третьому розділі **“Методичні підходи і результати вивчення психологічних особливостей емпатії підлітків”** сформульована концептуальна основа побудови експериментального дослідження особливостей емпатії підлітків, обґрунтовано виділення двох форм емпатії, визначені критерії вивчення емпатії підлітків, описана організація дослідження, а також представлені результати експериментального дослідження особливостей емпатії підлітків і умов її актуалізації. Отримані результати піддавалися кількісному і якісному аналізу і дали можливість простежити динаміку розвитку емпатійних почуттів у дітей підліткового віку протягом трьох років життя і навчання та виявити фактори, що впливають на розвиток емпатії підлітків, форми її прояву і найбільш значущі об'єкти.

Аналізуючи наукові дослідження з проблеми емпатії, ми прийшли до висновку, що в структуру емпатії входить: 1) емоційно-оцінний або суб'єктивний компонент – відображення стану людини; 2) пізнавальний або когнітивний компонент – відображення об'єктів і явищ, на основі якого виникають певні потреби, цілі і мотиви людини, що знаходиться у певному емоційному стані; 3) поведінковий компонент – активна дія, яку суб'єкт спрямовує на розв'язання емпатогенної ситуації.

Виходячи з цього, у роботі обґрунтовано розуміння емпатії як моральної якості, що існує в двох основних формах свого прояву: у формі пасивного споглядання (співчуття) і у формі активної дії (співпереживання). Співчуття і співпереживання можуть бути ланками єдиного процесу формування і закріплення емпатії як стійкої якості особистості або розглядатися як самостійні форми прояву емпатійного почуття, розвиток якого залежить від ступеня

особистісного розвитку кожного суб'єкта. У результаті проведеної дослідницької роботи з ідентифікації даних термінів з тими психологічними поняттями, які вони називають, ми не погодилися з раніше прийнятим змістом, що у них вкладався. Співчуття розуміється нами як початкова форма прояву емпатії (на рівні емоції, почуття); співпереживання – більш складна форма, що виникає в результаті розширення знань про об'єкти, предмети і явища довкілля і переростає в активну дію, спрямовану на розв'язання емпатогенної ситуації.

Визначивши концептуальну основу експериментального дослідження, ми виділили наступні критерії вивчення емпатії: 1) зовнішня, емоційно-експресивна сторона прояву емпатії; 2) розуміння підлітками сутності емпатії, емпатогенної ситуації і шляхів її розв'язання, що передбачає оцінку себе, своєї діяльності, свого статусу в групі; 3) свідомі, керовані волею дії, що базуються

на певних переконаннях, якими керуються підлітки при розв'язанні емпатогенної ситуації.

Мета і завдання дослідження, а також вікові і індивідуальні особливості дітей підліткового віку обумовили використання комплексу методик, що дали можливість простежити динаміку розвитку їх емпатійних почуттів впродовж трьох років життя і навчання. Це: спостереження, індивідуальні і групові бесіди; аналіз творів зарубіжної художньої літератури; анкета; методика "Незакінчені оповідання"; методика "Твір-мініатюра"; методика "Визначення властивостей темпераменту"; методи статистичної обробки результатів експерименту.

У ході експериментального дослідження, що проводилося на уроках зарубіжної літератури в 5-7 класах с/ш N149 м. Києва, ми спостерігали за експресивною стороною прояву емпатії в різних емпатогенних ситуаціях: при читанні вголос епізодів програмних художніх творів (В.Короленко "Діти підземелля", Г.-Б.Стоу "Хатина дядька Тома", М.В.Гоголь "Тарас Бульба" і ін.); при перегляді художнього фільму за романом О.Троєпольського "Білий Бім Чорне Вухо"; при ознайомленні з картиною Дерегуса "Страта Тараса Бульби"; при проведенні індивідуальних і групових бесід про емпатію.

Різні емоційно-виразні рухи підлітків інтерпретувалися нами на основі їх співвіднесення зі змістом емпатогенної ситуації. Однак зазначимо, що прояв експресії у підлітків багато в чому залежить від темпераменту, статі, мотивів, потреб, сфери спілкування і т.д.; контролюється і регулюється індивідуально. Тому зовнішня експресивна сторона прояву емпатії може слугувати лише відправною точкою у вивченні її психологічних особливостей.

Для виявлення розуміння й індивідуального уявлення підлітків про сутність емпатії, емпатогенної ситуації, способи її розв'язання, визначення найбільш значущих об'єктів емпатії підлітків ми використовували анкету (модифікований і адаптований до особливостей віку досліджуваних варіант анкети, розробленої А.А.Валантинасом). В анкетуванні взяло участь 124

підлітки (51 хлопець і 73 дівчини) 5-7 класів 149 сш м. Києва. Анкетування проводилося в ході експерименту двічі: на початковому і на завершальному етапах, що дало можливість простежити динаміку розуміння підлітками сутності емпатії.

У ході експерименту проводилася активна робота, спрямована на актуалізацію емпатійних почуттів підлітків при вивченні творів зарубіжної художньої літератури, акцентувалася увага підлітків на проблемах героїв, їхніх стражданнях і радощах, аналізувалися способи поведінки в різних ситуаціях. Така робота сприяла розвитку їх загальної емпатійності і подальшому закріпленню емпатії як стійкої особистісної риси.

Динаміка прояву підлітками емпатії під впливом експериментальних умов представлена на рис. 1.

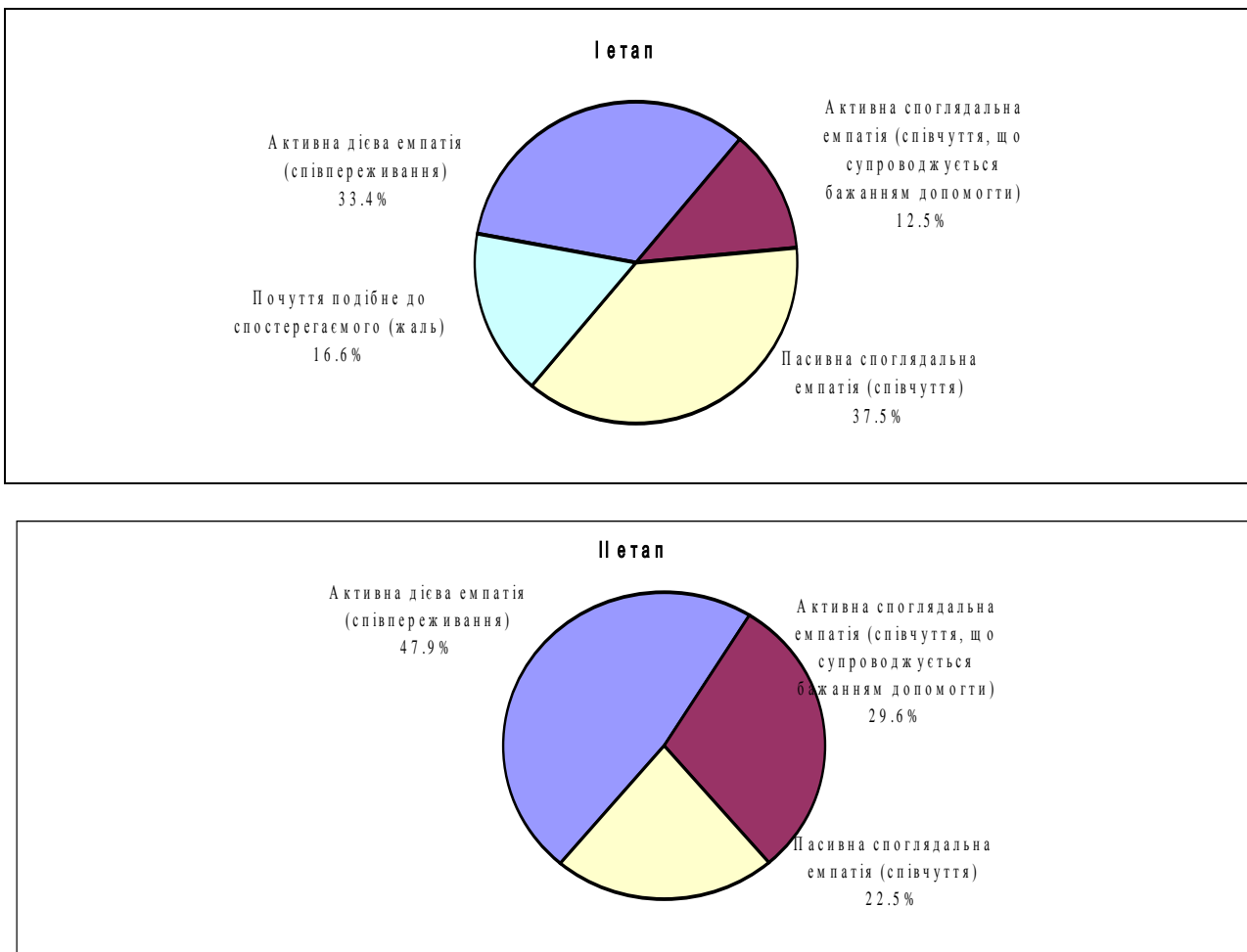


Рис. 1 Форми і динаміка прояву емпатії до і після експерименту.

Таким чином, ми бачимо, що розуміння підлітками емпатії, у ході активного впливу на розвиток їх емпатійних почуттів за допомогою програмних творів зарубіжної художньої

літератури, набуває якісних змін. У результаті розширення морального досвіду дітей підліткового віку змінюється розуміння ними сутності емпатії. Аналіз отриманих даних дав можливість виділити три чітко розмежовані групи підлітків, які розуміють емпатію: як пасивне споглядання - співчуття (22,5%); як активну дію - співпереживання (47,95); як активне споглядання - перехідна ланка між співчуттям і співпереживанням (29,6%). В результаті проведеної роботи кількість підлітків, які розуміють емпатію як пасивне споглядання (співчуття) зменшилося на 15%, а кількість підлітків, які розуміють емпатію як активну дію (співпереживання) збільшилося на 14,5%.

Отриманий результат дає можливість стверджувати, що емпатійні почуття підлітків 11-13 років розвиваються за двома напрямками: 1) прогресують від пасивного споглядання до активної дії: співчуття - співпереживання; 2) набувають стійких рис або пасивного споглядання, або активної дії: стійке співчуття, стійке співпереживання.

З метою виявлення форм прояву підлітками емпатії стосовно різних об'єктів і динаміки їх розвитку ми використовували модифікований варіант методики Т.П.Гаврилової "Незакінчені оповідання". Методика включає три змодельовані життєві емпатогенні ситуації, у яких знаходяться найбільш значущі для підлітків об'єкти емпатії: тварини, дорослі, однолітки.

Завдання давалося підліткам двічі - на початковому етапі експериментального дослідження і на завершальному етапі, коли їх досвід розв'язання емпатогенних ситуацій був значно розширений у ході вивчення творів зарубіжної художньої літератури, перегляду художнього фільму, ознайомлення з картинами, на яких зображені емпатогенні ситуації, бесід і т.д. Інтервал, з яким пропонувалось підліткам чергове оповідання для доопрацювання, складав два тижні (на першому і другому етапах дослідження). Для перевірки вірогідності результатів проводилося ідентичне експериментальне дослідження в контрольній групі (7 класи с/ш № 225).

Загальні результати, отримані нами в ході аналізу "Незакінчених оповідань" знаходять своє відображення в таблиці 1.

В ході експерименту ми з'ясували, що значущими об'єктами емпатії підлітків є тварини, дорослі, однолітки.

Розв'язуючи емпатогенну ситуацію, в яку потрапила тварина, підлітки проявляють стійкі емпатійні почуття до страждань безпорадної істоти. Причому, як на першому, так і на другому етапах дослідження, більшість підлітків проявляють по відношенню до тварини стійке співпереживання (73,5% і 77,5%). Для розв'язання запропонованої емпатогенної ситуації діти уживають конкретних дій, які набувають соціального змісту: вони не просто рятують тварину від холоду і голоду, але й намагаються відшукати її хазяїна, розуміючи, що тільки таким чином можна розв'язати проблему повністю.

Емпатійні почуття підлітків по відношенню до дорослих людей у ході есперименту набувають якісних змін. Збільшується кількість підлітків, які проявляють стійке співпереживання (перший етап – 12,1%; другий етап – 25,8%). Кількість підлітків, які проявляють стійке співчуття, значно зменшується (52,4% - на першому етапі; 29,8% - на другому). Частина підлітків, які проявляли на першому етапі співчуття до дорослих, перейшла в групу співпереживаючих (13,7%), а частина (8,9%) – зайняла позицію активного споглядання (співчуття, що переплітається з бажанням допомоги).

Емпатійні почуття, які проявляють підлітки по відношенню до однолітків також набувають якісних змін. Кількість підлітків, які проявляють пасивне споглядальне емпатійне почуття (співчуття) зменшується на 9,2%. При цьому збільшується кількість підлітків, які проявляють активну споглядальну емпатію (співчуття, що переплітається з бажанням допомоги) та активну дієву емпатію (співпереживання). Причому, саме по відношенню до однолітків найбільша кількість досліджуваних підлітків проявляє стійке емпатійне почуття у формі співпереживання. Це дає нам можливість стверджувати, що однолітки є найбільш значущими об'єктами емпатії підлітків, оскільки саме у спілкуванні з ними задовольняється найбільш актуальна потреба цього віку – ствердитися в колективі ровесників, завоювати авторитет та повагу товаришів.

Використання методики “Незакінчені оповідання”, а також методик “Твір-мініатюра” і “Визначення властивостей темпераменту” дало нам можливість стверджувати, що на розвиток емпатії підлітків впливають як соціальні, так і біологічні фактори.

Таблиця 1

Форми прояву підлітками емпатії стосовно різних об'єктів.

Форма Об'єкт	І етап			ІІ етап			Контрольна група		
	Тварини	Дорослі	Одноліт- ки	Тварини	Дорослі	Одноліт- ки	Тварини	Дорослі	Одноліт- ки
Пасивна споглядальна емпатія (співчуття)	10,0%	52,4 %	15,3 %	8,0 %	29,8 %	6,1 %	38,5 %	37,5 %	22,2 %
Активна споглядальна емпатія	16,5%	35,5 %	10,1 %	14,5 %	44,4 %	13,5 %	28,6 %	37,5 %	33,3 %
Активна дієва емпатія (спів- переживання)	73,5 %	12,1 %	74,6 %	77,5 %	25,8 %	80,4 %	32,9 %	25,0 %	44,5 %

Соціальним фактором є стиль спілкування в сім'ї. Підлітки, які виховуються в сім'ях, де переважає демократичний стиль спілкування, проявляють активну дієву емпатію, спрямовану на розв'язання емпатогенної ситуації (63%). Почуття емпатії у підлітків, які виховуються в атмосфері ліберального стилю спілкування (26%), залежить від змісту цінностей і установок дорослих, супроводжується активною дією, спрямованою на розв'язання емпатогенної ситуації, але є нестійким.

В умовах авторитарного стилю спілкування підлітки проявляють пасивно-споглядальне, нестійке емпатійне почуття (11%).

Важливу роль у розвитку емпатії підлітків відіграють також і біологічні фактори, до яких належать тип темпераменту і стать дитини.

Спираючись на дані, отримані за допомогою зазначених методик, ми дійшли таких висновків:

1. Завдяки цілеспрямованому впливу на розвиток емпатії у підлітків зміцнюється їх загальна емпатійність, підвищується стійкість емпатійних почуттів. Однак зазначимо, що значущість об'єкта емпатії для дітей підліткового віку не залежить від ступеня актуалізації їхніх емпатійних почуттів. Результати, отримані в контрольній групі, дають нам можливість стверджувати, що значущість об'єкта емпатії залежить від значущості тих потреб дитини, які вони задовольняють. Як в експериментальних, так і в контрольній групах, найбільш значущим об'єктом емпатії підлітків став одноліток.

2. Емпатія підлітків має дві форми прояву: співчуття і співпереживання. Між ними знаходиться проміжна ланка, яку ми характеризуємо як активне споглядання, тобто співчуття, що супроводжується бажанням надати допомогу об'єкту емпатії.

3. Прояв емпатії залежить від вольових якостей особистості, завдяки яким підлітки свідомо підкоряють свої дії в емпатогенних ситуаціях значущим і важливим цілям, спираючись на морально-етичні переконання та ідеали.

4. Емпатійні реакції підлітків, що виникають в різних емпатогенних ситуаціях навколишньої дійсності, залежать від таких факторів: стилю спілкування в сім'ї, типу темпераменту, статі

Отримані в дослідженні результати підтвердили висунуту гіпотезу і дозволили зробити наступні висновки.

Висновки.

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми емпатії підлітків, що виявляється в розробці критеріїв її вивчення, виділенні форм прояву, визначенні

факторів, що впливають на її розвиток, розкритті її психологічних особливостей, динаміки розвитку і умов актуалізації, визначенні найбільш значущих об'єктів.

1. Емпатія - це моральна якість, яка розвивається в залежності від рівня розвитку особистості, її здатності розуміти стан іншого, тісно пов'язана з психологічними новоутвореннями та соціогенними потребами людини і існує в двох основних формах свого прояву - пасивного споглядання (співчуття) і активної дії (співпереживання).

2. Розвиток емпатії як моральної якості протікає в тісному взаємозв'язку з навколишньою дійсністю. У дошкільному і молодшому шкільному віці проходить активне засвоєння і поступове осмислювання знань про моральні цінності і норми, на яких ґрунтуються взаємини людей у суспільстві. Спочатку, на емоційно-оцінному рівні, через наслідування, а потім – через поступове усвідомлене засвоєння моральних норм і поведінку, що формується на їх основі, здобувається основний моральний досвід дитини, активно розвиваються її емпатійні почуття. Емпатія знаходить своє відображення в системі суспільних відносин і в підлітковому віці стає стійкою особистісною якістю. Таким чином, підлітковий вік є сенситивним для подальшого розвитку і закріплення емпатії в структурі моральних цінностей дитини як стійкої моральної риси.

3. Психологічні особливості емпатії підлітків виявляються в таких загальних особливостях розвитку досліджуваних компонентів: 1) емоційно-оцінний чи суб'єктивний компонент – відображення стану людини; 2) пізнавальний чи когнітивний компонент – відображення об'єктів і явищ, на основі якого виникають певні потреби, цілі і мотиви людини, що знаходиться у певному емоційному стані; 3) поведінковий компонент – активна дія, яку суб'єкт направляє на розв'язання емпатогенної ситуації.

4. Критеріями дослідження психологічних особливостей емпатії підлітків є: зовнішня, емоційно-експресивна сторона прояву емпатійних почуттів; розуміння підлітками сутності емпатії, емпатогенної ситуації і шляхів її розв'язання, що передбачає оцінку себе, своєї діяльності, свого положення в групі; свідомі, керовані волею дії, що базуються на певних переконаннях, якими керуються підлітки при розв'язанні емпатогенної ситуації.

5. Емпатія у дітей підліткового віку може виявлятися в двох основних формах: у формі пасивного споглядання (співчуття); у формі активної дії (співпереживання). Перехідною ланкою між цими двома основними формами емпатії є активне споглядання, яке розуміється нами як емоційний відгук на емпатогенну ситуацію, що є результатом набутих знань про моральні норми і цінності і супроводжується усвідомленням необхідності надати конкретну допомогу в її розв'язанні. Співчуття і співпереживання за певних умов розглядаються як ланки єдиного емпатійного процесу, і як абсолютно самостійні форми прояву емпатії.

Розроблено новий підхід у розумінні двох форм емпатії, виходячи з якого: 1) співчуття - це емоційний відгук на горе або радість іншого, який виникає в момент пасивного споглядання емпатогенної ситуації; 2) співпереживання - це здатність людини не тільки побачити страждання іншої людини, яка потрапила в емпатогенну ситуацію, але і глибоко проникнути в розуміння її сутності, розпочати активну дію, спрямовану на розв'язання емпатогенної ситуації.

6. Емпатійні реакції підлітків, що виникають у різних емпатогенних ситуаціях навколишньої дійсності, набувають індивідуальних відмінностей і залежать від таких факторів: стилю спілкування в сім'ї, типу темпераменту, статі.

Підлітки, що виховуються в атмосфері демократичного стилю спілкування, позитивно ставляться до керівництва їхньою діяльністю з боку дорослих, активно засвоюють моральні цінності і виявляють активну дієву емпатію, спрямовану на розв'язання емпатогенної ситуації.

Емпатійні почуття, що виникають в умовах ліберального стилю спілкування характеризуються як активні дієві, спрямовані на розв'язання емпатогенної ситуації, але вони ґрунтуються на активній протидії цінностям і установкам дорослих.

Підлітки, що виховуються в умовах авторитарного стилю спілкування, виявляють пасивно-споглядальні нестійкі емпатійні почуття.

Особливості реакцій підлітків в різних емпатогенних ситуаціях пов'язані з властивостями типу темпераменту. Так, емпатійні почуття сангвініка активні, але нестійкі. Холерик виявляє стійкі емпатійні почуття, підкріплені активною дією. Флегматики виявляють пасивну нестійку емпатію споглядального характеру. Меланхолікам властива стійка пасивна емпатія.

Вибір об'єкта емпатії і ступінь емоційно-експресивного реагування хлопчиків і дівчаток у різних емпатогенних ситуаціях значною мірою визначається біологічною і соціальною природою статі. Емпатійні почуття хлопчиків відрізняються раціональністю сприйняття емпатогенних ситуацій, активністю та дієвістю і спрямовані на страждання чоловіків. Емпатійні почуття дівчаток відрізняються яскравим експресивним забарвленням, мають переважно активний споглядальний характер і спрямовані на проблеми жінок.

7. Емпатійні почуття підлітків мають тенденцію до зміцнення: діти реагують на різні емпатогенні ситуації, що виникають у навколишній дійсності, описані в творах зарубіжної художньої літератури, змодельовані в ході проведення експерименту.

8. Емпатійні почуття дітей підліткового віку можуть бути спрямовані на різні об'єкти навколишньої дійсності: тварин, однолітків, дорослих. Стійкість емпатійних почуттів підлітків до різних об'єктів навколишньої дійсності змінюється в залежності від зміни значущості об'єкта, що викликає певні емпатійні почуття. Причому, значущість об'єктів емпатії для дітей підліткового віку змінюється залежно від зміни актуальної потреби дитини. У ході експериментального

дослідження ми з'ясували, що найбільш значущим об'єктом емпатії для підлітка стає одноліток. Це відповідає найбільш актуальній в підлітковому віці потребі ствердитися в колективі ровесників, завоювати авторитет, повагу й увагу товаришів.

9. Емпатійні почуття дітей підліткового віку в умовах актуалізації засобами художньої літератури і при розв'язанні змодельованих життєвих емпатогенних ситуацій розвиваються за двома напрямками: 1)прогресують від пасивного споглядання до активної дії: співчуття – співпереживання; 2) набувають стійких риси пасивного споглядання, або активної дії: стійке співчуття, стійке співпереживання. Емпатійні почуття підлітків можуть виникати не тільки при спостереженні горя, невдач інших, але і при спостереженні радості, успіхів інших, тобто підлітки можуть переживати почуття, адекватне тому, що спостерігається в емпатогенній ситуації (співрадість). Співрадість може виникати в результаті активної дії, спрямованої на розв'язання емпатогенної ситуації.

10. Емпатійні почуття підлітків впливають на вольові якості особистості. Перебування в емпатогенній ситуації спрямовує підлітка на усвідомлену активність, цілеспрямованість і планомірність поведінки. Вольова регуляція емпатійної реакції детермінується умовами, у яких вона відбувається.

Отримані дані не вичерпують всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальші перспективи дослідження ми бачимо в більш ґрунтовному аналізі проблеми емпатії в системі морального досвіду особистості, у вивченні конкретної залежності прояву емпатії від індивідуальних особливостей підлітка, зокрема від рівня розвитку його пізнавальних процесів і типу темпераменту.

Основний зміст дисертації висвітлено в таких **публікаціях автора:**

1. Кротенко В.І. Виховання емпатії як умова творчої діяльності вчителя // Освітянин, №2. – Тернопіль, 1998. - С. 51-52.
2. Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 1. (НПУ імені М.П.Драгоманова). – Кротенко В.І. Розвиток емпатії учнів засобами художньої літератури // Київ, 1998. - С. 139-142.
3. Кротенко В.І. Розвиток емпатії в дітей підліткового віку – складової риси гуманістичного розвитку суспільства // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 2 (9). Частина II. (НПУ імені М.П.Драгоманова). - Київ, 2000. - С. 55-58.
4. Кротенко В.І. Проблема емпатії в психологічній літературі // Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 12. (НПУ імені М.П.Драгоманова). – Київ, 2001. - С. 89-96.

5. Огороднійчук З.В., Кротенко В.І. Роль емпатії у формуванні моральної поведінки дітей // Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти, № 4. Матеріали науково-практичної конференції “Психолого-педагогічні проблеми адаптації населення, що постраждало від Чорнобильської катастрофи”. – Тернопіль, 1998. - С. 26-29.

6. Кротенко В.І. Стиль спілкування в сім'ї як фактор розвитку емпатії в підлітків // Збірник “Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства”. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції до 80-ої річниці НПУ імені М.П.Драгоманова. Випуск 2. – Київ, 2000. - С. 105-108.

Кротенко В.І. Психологічні особливості емпатії підлітків. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. – педагогічна та вікова психологія. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2001.

Дисертацію присвячено проблемі вивчення психологічних особливостей емпатії підлітків. У дослідженні теоретично обгрунтовано і визначено поняття емпатії в двох формах її прояву, дано новий підхід в розумінні цих форм; встановлено загальні та індивідуальні особливості розвитку окремих структурних компонентів розвитку емпатії (емоційно-оцінного, когнітивного і поведінкового); розширено наукове уявлення про динаміку, індивідуальні та вікові особливості розвитку і умови закріплення емпатії як стійкої моральної риси особистості; виділені фактори, що впливають на розвиток емпатії підлітків; виявлені найбільш значущі об'єкти їх емпатії; розроблено комплекс методик, які дають можливість ефективно управляти розвитком емпатійних почуттів у дітей підліткового віку.

Ключові слова: емпатія, емпатійні почуття, емпатогенна ситуація, співчуття, співпереживання, підлітковий вік.

Кротенко В.И. Психологические особенности эмпатии подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2001.

Диссертационная работа посвящена исследованию психологических особенностей эмпатии подростков. Психологическое понятие “эмпатия” рассматривается в исследовании как нравственное качество, формирование и закрепление которого в структуре личности подростков

находится в тесной взаимосвязи с психологическими новообразованиями и социогенными потребностями этого возраста.

На основе теоретического анализа психологических особенностей эмпатии детей разного возраста установлено, что данная категория отражает систему личностного отношения индивида к себе и к другим, включая в комплексе эмоционально-оценочный, когнитивный и поведенческий компоненты. Исходя из этого, в работе обосновано рассмотрение эмпатии как нравственного качества, которое существует в двух основных формах своего проявления: в форме пассивного созерцания (сочувствие) и в форме активного действия (сопереживание). Сочувствие и сопереживание могут быть звеньями в цепи единого процесса формирования и закрепления эмпатии как устойчивого качества личности или рассматриваться как самостоятельные формы проявления эмпатического чувства, развитие которого зависит от степени личностного развития каждого субъекта. В результате проведенной исследовательской работы по идентификации данных терминов с теми психологическими понятиями, которые они называют, мы не согласились с ранее принятым смыслом, который в них вкладывался. Сочувствие понимается нами как начальная форма проявления эмпатии (на уровне эмоции, чувства); сопереживание – более сложная форма, возникающая в результате расширения знаний об объектах, предметах и явлениях окружающей действительности и перерастающая в активный действенный поступок, направленный на разрешение эмпатогенной ситуации.

В результате проведенного экспериментального исследования мы установили, что под влиянием произведений зарубежной художественной литературы и при разрешении смоделированных жизненных эмпатогенных ситуаций эмпатические чувства подростков могут быть направлены на различные объекты окружающей действительности и развиваются по двум направлениям: 1) прогрессируют от пассивного созерцания к активному действию: сочувствие - сопереживание; 2) приобретают устойчивые черты либо пассивного созерцания, либо активного действия: устойчивое сочувствие, устойчивое сопереживание. Причем устойчивость эмпатических чувств подростков к различным объектам изменяется в зависимости от изменения значимости объекта, которая в свою очередь зависит от изменения актуальной потребности детей.

В ходе проведения эксперимента нами установлено, что эмпатические реакции подростков, которые возникают в различных эмпатогенных ситуациях окружающей действительности, приобретают индивидуальные отличия и зависят от следующих факторов: стиля общения в семье; типа темперамента; пола.

Подростки, воспитывающиеся в атмосфере демократического стиля общения, положительно относятся к руководству их деятельностью со стороны взрослых, активно

усваивают нравственные ценности и проявляют активную действенную эмпатию, направленную на разрешение эмпатогенной ситуации. Эмпатические чувства, возникающие в условиях либерального стиля общения характеризуются как активные действенные, направленные на разрешение эмпатогенной ситуации, но основывающиеся на активном противодействии ценностям и установкам взрослых. Подростки, воспитывающихся в условиях авторитарного стиля общения, проявляют пассивно-созерцательное неустойчивое эмпатическое чувство.

На основе сравнения преобладающего типа темперамента у исследуемых подростков и особенностей их реакций на эмпатогенные ситуации, мы пришли к выводу, что эмпатические чувства сангвиника активны, но неустойчивы; холерик проявляет устойчивые эмпатические чувства, подкрепленные активным действием; флегматики проявляют пассивную неустойчивую эмпатию созерцательного характера; меланхоликам свойственна устойчивая пассивная эмпатия.

Принимая во внимание дифференциацию мужского и женского стилей жизни соответственно как “инструментального” и “экспрессивного”, мы выяснили, что эмпатические реакции мальчиков отличаются рациональностью восприятия эмпатогенных ситуаций, активностью и действенностью и направлены на страдания мужчин; эмпатические чувства девочек отличаются яркой экспрессивной окраской, носят преимущественно активный созерцательный характер и направлены на проблемы женщин.

На основе полученных выводов разработан комплекс методик и рекомендаций, которые дают возможность более эффективно управлять развитием эмпатических чувств детей подросткового возраста, и могут быть использованы учителями литературы средних классов в учебно-воспитательном процессе общеобразовательных и специализированных школ, гимназий, лицеев.

Ключевые слова: эмпатия, эмпатические чувства, эмпатогенная ситуация, сочувствие, сопереживание, подростковый возраст.

Krotenko W. I. Psychological features of the empatic of the youth. - Manuscript.

Dissertation for receiving scientific degree of candidate of psychology sciences as a profession 19.00.04 - pedagogical and ages psychology. National pedagogical Dragamanov's University, Kiew, 2001.

Dissertation is devoted the problem of studing psychologycal features the empatic of the youth. In a research is proved theoretical and determined the notion of empatic in two forms her display, is demonstrated a new approach in understanding of these forms; is fixed general and individual features of the development of empatic (emotional-valuational, kognitive and behavioural); is enlarged scientific conception about dynamics, individual and age features of the development and conditions of

strengthening empathic as a stable moral feature of personality; is separated factors, which have influence at the development of empathic of the youth; is discovered the more considerable objects of their empathics; is worked up the complex of methods, which give the possibility efficacious to operate the development of empathic feelings for youth.

Key-words: empathic, empathical feelings, empathical situation, sympathy, coexperience, youth's age.